

Форми реалізації права на самовизначення: сучасні реалії та перспективи.

О.В. Стогова

Харківський національний університет Ім. В.Н. Каразіна

Питання про право націй та народів на самовизначення є відносно новим. До другої половини 20 ст. будь-який поневолений народ чи нація добивалися свободи шляхом як правило збройної боротьби, а не апеляціями до права чи міжнародної громадської думки.

В історії важко пригадати хоч би один приклад, коли національне самовизначення за сприятливих умов не тяжило б до надмірного самоствердження – простіше кажучи, до експансії за рахунок інших держав або народів.

З часу утворення ООН і прийняття Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., принцип рівноправності й самовизначення націй і народів став міжнародною нормою. Право народів на самовизначення є одним з основних принципів міжнародного права, воно закріплено в Статуті ООН і багатьох міжнародних правових документах. При цьому форми самовизначення можуть бути різними. Так у Декларації ООН про принципи міжнародного права 1970 р. записано: "Створення суверенної і незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з нею, чи встановлення іншого політичного статусу, вільно визначеного народом, є формами здійснення цими народами права на самовизначення". До цього слід додати, що надання народу широкої національно-територіальної, культурної автономії в межах багатонаціональної держави є також формами його самовизначення - формами, яким зараз може бути надана перевага перед самою радикальною формою, що передбачає відокремлення й утворення незалежної держави.

У сучасному світі нараховується декілька тисяч етнічних груп, якщо всі вони реалізують невід'ємне право на самовизначення в радикальній формі, то в світі виникнуть тисячі нових держав. Не треба бути Нострадамусом, щоб припустити, що це не лише знищило б усю систему міжнародних відносин, яка склалася на цей час, але й загрожувало б катастрофою. Кожна невелика, але горда своєю незалежністю держава стала б рахувати квадратні метри території своїх сусідів, вважаючи, що її так чи інакше обділили, що частина території сусіда колись, відповідно міфам, належала їй.

Є ще один важливий, об'єктивно направлений проти самої радикальної форми самовизначення принцип. Це - другий основний принцип міжнародного права - принцип територіальної цілісності держав, непорушності кордонів. Він також закріплений у Статуті ООН та інших загальноновизначених міжнародних правових документах.

В останній чверті ХХ ст. в міжнародних політичних і наукових колах усе більш розповсюдженим стає погляд, за яким право на самовизначення не може бути безумовним правом кожного народу. Сьогодні міжнародний загал усе більше схиляється до того, що самовизначення можна досягти і без виникнення нових суверенних держав. Відомий на Заході дослідник національних проблем І. Пфафф, головний редактор журналу "Foreign policy" Ч.У. Мейнс, видавець журналу "Відповідальне суспільство" А. Етціоні погоджуються з тим, що визнання загального права на самовизначення в сучасних умовах є кроком назад, бо рухи, які мають за мету національне самовизначення, підривають потенціал демократичного розвитку в нових незалежних країнах. Б. Бутрос Галі у своїй роботі "Повістка денна для світу" наголошує, що за умов, коли кожна етнічна, релігійна чи мовна група будуть претендувати на державність, то не буде краю дробленню, а загальний мир, безпека, економічний добробут стануть ще більш важкодосягнутою метою [1, с.62].

М. Драгоманов обґрунтував принцип, що кожен народ, незалежно від його державних та історичних традицій, чисельності, культурного розвитку та економічного потенціалу, має право сам вирішувати свою долю, бути господарем на своїй землі.

Не зупиняючись на всіх етапах еволюції поглядів на принцип самовизначення, можна констатувати, що його зміст на кінець ХХ ст. включає такі елементи:

- 1) всі народи і всі нації мають право на самовизначення;
- 2) всі учасники міжнародного спілкування повинні поважати це право;
- 3) воно реалізується шляхом вільного волевиявлення даного народу чи нації;
- 4) його реалізація виключає будь який тиск, втручання з-зовні;
- 5) можливість вибору форми держави і соціально-економічного устрою.

Традиційний підхід визнає право на самовизначення лише за націями і народами, чим ігноруються інтереси національних та етнічних меншин. Ідеальною, на думку багатьох учених, є відмова від будь-якого поділу етносоціальних спільнот і введення спільного терміну "народ" із наданням кожному з них рівних прав на самовизначення [2, с.590].

Відповідно до документів ООН право на самовизначення визнається за народами. На відміну від народів національні та етнічні меншини не є суб'єктами права на самовизначення. Але поняття "народ" саме в якості суб'єкта права на самовизначення не розкривається в жодному міжнародному документі. Більшість дослідників у цілому згодні щодо переліку характеристик, які притаманні цьому поняттю. Це спільність інтересів, групова самотність і зв'язки з певною територією. Слід погодитися з тими авторами, які виділяють критерії об'єктивного і суб'єктивного характеру. До об'єктивних критеріїв відносяться загальні антропогенні та етнічні риси групи, її культура, мова, релігія. Дуже важливою, на мою думку, є і суб'єктивна риса: члени групи мають усвідомлювати себе одним народом і бажати ним залишатися, зберігати власну культуру і традиції.

Право нації на самовизначення і право народів на самовизначення не одне й теж. Самовизначення нації, яка мешкає на певній території, не повинно відбуватися за рахунок населення, що не належить до титульної нації, але інтегроване в суспільство, яке склалося на даній території, тобто утворює разом із титульною нацією народ. Виходить, що право нації на самовизначення повинно реалізовуватися лише в контексті права народів на самовизначення, має не протиставлятися останньому.

Самовизначення переважно зводять до стереотипу - догматичного розуміння цього принципу лише як права на відокремлення та утворення самостійної держави. Однак самовизначення - це універсальний принцип розв'язання національного питання. Під національним самовизначенням розуміється:

- право кожної людини на особисту національну самоідентифікацію, виходячи зі своєї етнічної чи громадської самосвідомості;
- вільний вибір національно-державних утворень чи національно-територіальних автономій відповідно до волі всього населення;
- право на національно-культурну автономію, створення національних союзів, асоціацій, земляцтв, товариств, що сприяють найповнішому задоволенню різнобічних національних потреб, збереженню самотності, оптимальному представництву у вищих та місцевих органах влади та управління [2, с.548].

Під національним самовизначенням ми розуміємо реалізацію етноспільнотою природного інстинкту до надбання максимально сприятливого положення по відношенню до певного середовища, головними чинниками якого є інші етноспільноти, інші державні утворення, а також природні ресурси.

Принцип самовизначення народів, на мою думку, це суверенне право кожного народу, незалежно від його чисельності, самостійно вирішувати свою долю на основі вільного волевиявлення, визначати форму свого існування.

Розуміння права на самовизначення народів лише як права на повне відокремлення і створення суверенної держави стало домінуючим у добу падіння світової системи колоніалізму, коли створювалися десятки нових незалежних держав. Сьогодні, коли світ у цілому є структурованим, і зберігається геополітична рівновага сил та інтересів, домінуючими стають пріоритети стабільності та безпеки.

Корсиканські сепаратисти вимагають права на самовизначення. Проти такого права, коли воно заявлено від імені цілого народу, не можна заперечувати. Але якщо з самого початку виборцю – корсиканцю було б ясно, що отримав право на самовизначення, він буде сплачувати більше податків, щоб утримувати свій власний уряд і служити в армії, зброю для якої буде куплено з його прибутків, він, можливо, не погодився б зробити такий подарунок своїм етнічним вождям. Мешканці деяких суверенних Коморських островів звернулися нещодавно до уряду Франції з проханням прийняти їх знов у своє громадянство, тому що за два роки незалежності у них відбулося вже сімнадцять державних переворотів, і більше вони не можуть винести [4, с. 46].

На невірному тлумаченні принципу самовизначення, коли кожна етнічна спільність повинна мати власну державно оформлену територію, базується сучасний сепаратизм. Але такий зміст не заключений ні в правовій теорії, ні в національних законодавствах, ні в міжнародно-правових документах. Останні трактують право народів на самовизначення як право територіальних спільностей (а не етнічних груп) формувати систему управління [3, с. 7].

Треба відмітити, що систематичні непорозуміння з цього приводу відбуваються тому, що формулювання прав у сучасних демократіях дуже відокремлені від відповідних формулювань обов'язків. Право на самовизначення відокремлене від питання про необхідність самостійно себе утримувати [4, с. 46].

У сучасних умовах назріла необхідність здійснити корекцію умов та форм реалізації принципу права народів на самовизначення у відповідності до якісно нових тенденцій і процесів міжнародного розвитку. Сама ідея самовизначення не несе в собі абсолютної цінності. У ситуації, коли висунута вимога національного самовизначення необхідно проаналізувати: хто вимагає самовизначення, які його цілі та можливі форми.

Через об'єктивні труднощі, що виникають на шляху процесу самовизначення народів в радикальній формі (відокремлення і створення незалежної держави), світове співтовариство часто є нерішучим і з-поміж усіх підстав самовизначення на перший план ставить дві:

- життєздатність майбутньої політичної організації;
- її спроможність розв'язувати свої проблеми неконфліктним чином.

Складнощі, які супроводжують процес утворення нових незалежних національних держав, дещо зменшили ентузіазм щодо втілення ідеї самовизначення в радикальній формі. Стабільні демократії займають позицію здорового егоїзму, зберігаючи свій мир і спокій. Але і в цих країнах національні меншини не завжди бажають задовольнитися теперішнім своїм статусом і вимагають автономії, а де й незалежності. Цікавим є той факт, що навіть ті держави, що утворилися внаслідок застосування принципу самовизначення, тепер, голосуючі в ООН, надають перевагу принципу збереження територіальної цілісності держав.

Процес самовизначення народів предстає як поєднання двох тенденцій. Утворення великих поліетнічних держав (1), їхнє дроблення в наслідок спроб окремих етносів перерозподілити на свою користь баланс громадських прав і свобод, який склався в державі або ж створити новий баланс поза старими державними межами (2). У сучасному світі друга тенденція стала переважаючою.

Тенденція до утворення національних держав розвивалася протягом усього середньовіччя і поступово долала станово-династичний принцип державотворення. Завершення феодальної доби, ентропія аграрно-патріархального укладу та абсолютних монархій, становлення громадянського суспільства і пов'язаного з ним принципу народного суверенітету цілком закономірно збіглося з довершенням становлення основних європейських націй та

виникненням відповідних цьому становленню ідей, за якими ці нації є справжніми творцями і власниками держав. Наслідком такого збігу стала поява принципу національної держави і національного самовизначення як способу утворення такої держави. Демократія забезпечує національний характер держав уже в силу того, що титульна нація, маючи чисельну перевагу серед населення держави, завжди набере більшість голосів під час референдуму, виборів. Безальтернативна нерівність етносів у багатонаціональній державі породжує більш чи менш гостре протистояння між ними, що призводить до конфлікту.

Етноси, що доросли до усвідомлення свого самовизначення, а тим більше, до спроможності здійснити це самовизначення, рідко коли зупиняються на півдорозі. Як правило, їхнім вибором є повна державна самостійність, а автономізм з'являється як результат вимушеного компромісу, неможливості або неготовності здійснити повне усамостворення.

Вимоги політичного самовизначення окремої етноспільноти не завжди виступають у поліетнічній державі в ролі дезинтегратора. Етноутворюючі, рушійні, на перший погляд, тенденції, спираючись на послідовний демократизм, навпаки, об'єктивно можуть створити умови для збереження єдиної багатонаціональної країни через перетворення її політичної системи та національно-державного упорядкування.

Л. Шкляр у результаті здійсненого аналізу етнонаціональних чинників державотворчого процесу та узагальнення теоретичного та практичного досвіду дійшов висновку, що право на самовизначення є невід'ємним правом кожного народу, але воно не повинно бути самоціллю, особливо тоді, коли провокує глобальні конфлікти. На сьогодні для реалізації цього права оптимальним є шлях всенародної волі при згоді суб'єктів, зацікавлених у тому, щоб це волевиявлення відбулося за мирних і легітимних обставин [5, с.36]. Важливою тут видається роль міжнародних організацій та інститутів, які своїм морально-політичним авторитетом здатні впливати на розвиток подій в тій чи іншій країні або регіоні.

Нарада країн ЄС у Брюсселі в грудні 1991 р., за підсумками обговорення ситуації в Югославії, запропонувала свій варіант базисного консенсусу з питання самовизначення. "Брюссельський мінімум" складається з п'яти пунктів: прихильність до демократії, поважання кордонів, мирне вирішення спорів, повага до прав людини, гарантії прав національних меншин. Дотримання всіх п'яти пунктів, на думку Європейського співтовариства, є достатнім для визнання суб'єкта самовизначення й встановлення з ним дипломатичних відносин. Таким чином, можна зробити висновок, що право на самовизначення є одним із прав, що належить людині, і вона може реалізувати його спільно з іншими членами спільноти. Воно є одночасно і колективним правом народів, і індивідуальним правом людини [6, с.55].

Можна виділити наступні форми самовизначення:

1. ізоляція від інших груп;
2. добровільна акультурація чи асиміляція;
3. автономізм (боротьба за досягнення автономного статусу);
4. комуналізм (самоорганізація у вигляді общини і забезпечення власного контролю над своїм життям);
5. сепаратизм - боротьба за вихід зі складу держави і утворення власної держави;
6. іредентизм - прагнення до об'єднання частин одного народу, що проживає в різних державах;
7. добровільна міграція за межі держави у випадках, коли інші заходи не принесли успіху.

Останнім часом класичні західні нації - держави надають перевагу формі національних або культурно-політичних автономних районів. Подібні утворення вже досить тривалий час існують у Фінляндії, Данії й Італії. В Іспанії автономні райони, в тому числі етнічного характеру, були утворені в 1978 р. У Великобританії з'явилися установи національно-регіональної автономії для Шотландії, Північної Ірландії і Уельсу. І навіть у Франції були зроблені кроки до визнання корсиканців окремим народом.

Учені сьогодні вважають за доцільне обрання в якості державно-правового засобу вдосконалення міжнаціональних відносин не національні адміністративно-територіальні утворення, а національно-персональну (аналогічно моделі, сформульованої у ст. 67-70 Конституції УНР 1918 р.) або національно-культурну автономію, змістовно визначену законом від 25 червня 1992 р. "Про національні меншини в Україні". Національно-культурна автономія - це гарантоване державою право та реальна здатність громадян України, які належать до національних меншин, об'єднаних у національну громаду, самостійно (персонально) або під відповідальність органів та посадових осіб національно-культурної автономії вирішувати питання свого національного життя, віднесені до їх компетенції законодавством України та Статутом національно-культурної автономії [7, с.4].

На мою думку, суб'єктом права на самовизначення є всі етноспільноти, але форми їхнього самовизначення мають бути різними, починаючи від національно-культурних товариств, культурної, національно-персональної, національно-територіальної автономії до національної держави. Критерієм обрання конкретної форми самовизначення для кожної етноспільноти має бути її спроможність ефективно розвиватися в межах даної форми самовизначення.

Список літератури:

1. Зотов В. Национальное самоопределение "вплоть до..." //Свободная мысль.-1997. - №4. - С. 58-65
2. Мала енциклопедія етнодержавознавства /НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та інші. - К.: Довіра: Генеза, 1996. - 942 с.
3. Лутовинов В., Морозов Ю. Этносепаратизм - чума нашего времени. //Азия и Африка сегодня. - 2000. - №2. - С. 7-9.
4. Воронель А. Ловушка свободы. //Новое время. - 2000. - №2-3 - С. 44-46.
5. Шкляр Л.С. Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз: Автореф. дис. д-ра політ наук: (23.00.02). - К., 1996. - 40 с.
6. Основи етнодержавознавства: Підручник для гуман. спец. вузів. /Ред. Римаренко Ю. - К.: Либідь, 1997. - 655 с.
7. Концепція національно-культурної автономії. //Моя батьківщина. - 1999. - 11 листопада. - С. 4